INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA DARAJALANISH MA’NOSINI IFODALOVCHI OPPOZITIV BIRLIKLAR TADQIQI

Yusupova Nargis Ochilovna
Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi
nargisyusupova97@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish ma’nosini ifodalovchi oppozitiv birliklarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlari qiyosiy o‘rganilgan. Gradatsiyalanuvchi hamda komplementar oppozitsiyalar o‘rtasidagi farqlar, qarama-qarshi qutblar orasidagi oraliq birliklarning o‘rni va kontekstual me’yorning ahamiyati tahlil qilingan. Ingliz tilidagi -er/-est, more/most, less/least shakllari hamda daraja modifikatorlari o‘zbek tilidagi -roq, eng, juda, nihoyatda, sal, biroz kabi vositalar bilan qiyoslangan. Tahlil natijasida har ikki tilda darajalanish umumiy semantik shkala asosida shakllanishi, biroq uning grammatik va leksik ifoda usullari turlicha ekanligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: darajalanish, oppozitiv birliklar, graduonimiya, antonimiya, semantik shkala, qiyosiy tahlil.

Kirish

Tilning lug‘aviy tizimi faqat alohida nomlash birliklari yig‘indisi emas, balki o‘zaro o‘xshashlik, farqlanish va qarama-qarshilik munosabatlari orqali tartiblangan murakkab semantik tuzilmadir. Shunday munosabatlardan biri darajalanish bo‘lib, unda muayyan belgi, holat yoki harakatning miqdoriy-sifat jihatdan ortib yoki kamayib borishi ifodalanadi. Qarama-qarshi qutblar ushbu jarayonning chegaralarini belgilasa, ular orasidagi birliklar belgining turli intensivlik bosqichlarini namoyon qiladi. Shu sababli darajalanish ma’nosini ifodalovchi oppozitiv birliklarni o‘rganish antonimiya, sinonimiya va graduonimiya o‘rtasidagi munosabatni aniqlashda muhimdir. Ingliz va o‘zbek tillari genealogik hamda tipologik jihatdan farqlanadi: ingliz tili analitik xususiyatlari kuchli bo‘lgan german tili, o‘zbek tili esa agglutinativ turkiy tildir. Biroq har ikkala tilda ham big–small, hot–cold, fast–slow; katta–kichik, issiq–sovuq, tez–sekin kabi oppozitsiyalar daraja shkalasining ikki qutbini hosil qiladi. Ushbu umumiylik ortida qiyoslash shakllari, kuchaytirgichlar, affikslar, leksik qatorlar va kontekstga bog‘liq me’yorning turlicha tashkil topishi mavjud. Muammoning dolzarbligi aynan mazkur universal semantik modelning ikki tilda turli vositalar orqali voqelanishini izohlash zarurati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar Tahlili

Darajalanishning umumiy semantik asoslari E. Sapirning “Grading: A study in semantics” tadqiqotida izchil yoritilgan. Olim darajalashni insonning

miqdor va sifatni qiyoslash qobiliyati bilan bog‘lab, mutlaq nomlashdan ko‘ra munosabatli baholashning ustuvorligini ko‘rsatadi. J. Lyons antonimlarni komplementar, konversiv va gradatsiyalanuvchi turlarga ajratish orqali qarama-qarshilikning barcha ko‘rinishlari bir xil mantiqiy tuzilishga ega emasligini asoslaydi. D. A. Cruse gradable antonyms doirasida qutbiylik, neytral nuqta va “how?” savolida kuzatiladigan belgilanganlik nomutanosibligini tahlil qiladi. M. L. Murphy esa leksik-semantik munosabatlarni tayyor ro‘yxat emas, balki kontekstda hosil bo‘ladigan paradigmatik aloqalar sifatida izohlaydi. Ingliz tilidagi darajalanuvchi predikatlarning formal semantikasi C. Kennedy hamda C. Kennedy va L. McNally ishlarida shkalali model asosida talqin qilingan. Ushbu yondashuvga ko‘ra, gradatsiyalanuvchi sifat predmetni to‘g‘ridan-to‘g‘ri belgilamaydi, balki uni muayyan o‘lchov shkalasidagi daraja bilan bog‘laydi; positive, comparative va superlative shakllar esa shu darajani kontekstual standart yoki boshqa obyekt darajasi bilan munosabatga kiritadi. Ochiq shkala (tall–short), pastki chegarali shkala (dirty–clean), yuqori chegarali shkala (uncertain–certain) va ikki tomondan chegaralangan shkala (empty–full) o‘rtasidagi farq kuchaytirgich tanlashga ham ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida O. Bozorov darajalanishni til tizimining fonetik, leksik va grammatik sathlarida namoyon bo‘luvchi umumiy hodisa sifatida tadqiq qilgan. Sh. Orifjonova lug‘aviy graduonimiyani bitta umumiy belgi asosida tartiblangan, ammo shu belgining miqdori bilan farqlanuvchi birliklar qatori sifatida izohlaydi. J. Djumabayeva ingliz va o‘zbek tillaridagi leksik graduonimiyani qiyoslab, qator a’zolarining ekvivalentligi ko‘pincha mutlaq emasligini ko‘rsatadi. O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati esa qarama-qarshi birliklarning real leksik tarkibini belgilash va ularning ma’no chegaralarini kuzatish uchun muhim manba hisoblanadi. Mavjud tadqiqotlarda graduonimik qator va antonimik qutblar keng yoritilgan bo‘lsa-da, oppozitiv birliklarning morfologik, leksik va pragmatik darajalanish vositalari yagona qiyosiy modelda yetarli darajada umumlashtirilmagan.

Metodologiya

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, komponent tahlil, oppozitiv tahlil, kontekstual tahlil va transformatsiya metodlaridan foydalanildi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi sifat, ravish, fe’l hamda ayrim otlarga xos oppozitiv juftliklar semantik belgilari bo‘yicha guruhlandi; har bir juftlikda qutblar, neytral zona va oraliq a’zolar aniqlandi. Birliklarning gradatsiyalanish xususiyati qiyosiy daraja, kuchaytirgich yoki pasaytirgich bilan birikishi hamda oraliq leksemalar hosil qilishi orqali tekshirildi. Misollar tadqiqot maqsadiga muvofiq modellashtirilib, ikki tildagi struktur-semantik muqobillik va nomuvofiqliklar sifat jihatdan tahlil qilindi.

Natijalar Va Muhokama

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, oppozitiv birlik darajalanish qatorida faqat ikki

zid ma’noni emas, balki ular o‘rtasidagi o‘lchov yo‘nalishini ham belgilaydi. Masalan, ingliz tilidagi freezing – cold – cool – warm – hot – boiling qatori haroratning pastdan yuqoriga siljishini, o‘zbek tilidagi muzdek – sovuq – salqin – iliq – issiq – qaynoq qatori esa unga yaqin konseptual ketma-ketlikni beradi. Qatorlarning qutblari kuchli qarama-qarshilik hosil qilsa, cold/cool va sovuq/salqin singari qo‘shni a’zolar nisbiy yaqin ma’noli bo‘ladi. Demak, bitta paradigma ichida antonimik va sinonimik munosabatlar kesishadi: uzoq a’zolar o‘rtasida zidlik, yaqin a’zolar o‘rtasida esa darajali yaqinlik kuchayadi.

Gradatsiyalanuvchi oppozitsiyaning asosiy belgisi oraliq zonaning mavjudligidir. Big va small o‘rtasida medium-sized, rather big, slightly small kabi birliklar; katta va kichik o‘rtasida o‘rtacha, kattaroq, sal kichik kabi shakllar qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, bitta predmetga berilgan baho qiyoslash sinfiga bog‘liq: “a small elephant” birikmasidagi small fil uchun belgilangan me’yorga nisbatan kichiklikni bildiradi, lekin mazkur predmet boshqa hayvonlarga qaraganda katta bo‘lishi mumkin. O‘zbek tilidagi kichik fil birikmasi ham shunday kontekstual standartga tayangan holda talqin qilinadi. Bu holat darajalanishning lug‘aviy ma’no bilan cheklanmasdan, referent guruhi va nutq vaziyatiga bog‘lanishini ko‘rsatadi [3; 5]. Komplementar oppozitsiyalarda esa oraliq daraja odatda tizimli emas: alive–dead, legal–illegal; tirik–o‘lik, qonuniy–noqonuniy. Ularni very dead yoki juda o‘lik shaklida qo‘llash oddiy denotativ ma’noda me’yoriy emas. Biroq nutqda mutlaq qutbga yaqinlashishni bildiruvchi almost dead – deyarli o‘lik, completely illegal – mutlaqo noqonuniy kabi birikmalar uchraydi. Shunday qilib, gradatsiyalanmaydigan oppozitsiya ham fazoviy metafora, mubolag‘a yoki pragmatik qayta talqin orqali darajaga oid ma’no olishi mumkin. Bunda leksik birlikning lug‘aviy turi o‘zgarmaydi, faqat kontekst uning semantik imkoniyatini kengaytiradi.

Ingliz tilida daraja ma’nosi morfologik va analitik usullar bilan ifodalanadi. Qisqa sifatlarda -er/-est (small–smaller–smallest), ko‘p bo‘g‘inli sifatlarda more/most (more important–most important) qo‘llanadi; less va least kamayish yo‘nalishini ko‘rsatadi. Very, extremely, slightly, rather, fairly, almost, completely kabi modifikatorlar shkalaning turli qismlarini aniqlashtiradi. O‘zbek tilida -roq affiksi (kattaroq, sovuqroq), eng ko‘rsatkichi (eng katta), juda, nihoyatda, g‘oyat, ancha, sal, biroz, xiyla kabi vositalar ishlatiladi. -roq faqat qiyoslashni emas, belgining me’yordan biroz farqlanishini ham anglatishi mumkin: oqroq rang birikmasida aniq ikkinchi obyekt aytilmasa ham nisbiy daraja seziladi.

Semantik hodisa	Ingliz tilida	O‘zbek tilida	Qiyosiy izoh
Qutbiy oppozitsiya	hot – cold	issiq – sovuq	Ikki qutb va oraliq zona mavjud

Oraliq qator	cold – cool – warm – hot	sovuq – salqin – iliq – issiq	A’zolar soni va chegarasi to‘liq teng emas
Qiyosiy daraja	colder / more useful	sovuqroq / foydaliroq	Inglizchada ikki model, o‘zbekchada -roq
Yuqori daraja	the coldest / most useful	eng sovuq / eng foydali	Har ikkala tilda analitik ko‘rsatkich mavjud
Kuchaytirish	very, extremely, absolutely	juda, nihoyatda, mutlaqo	Tanlov shkalaning turiga bog‘liq
Pasaytirish	slightly, rather, somewhat	sal, biroz, xiyla	Aniq intensivlik va uslubiy qiymat farqlanadi
Chegaraga yaqinlik	almost full	deyarli to‘la	Yuqori chegaraga yetilmagan holat

Jadvaldan ko‘rinadiki, ikki tilda darajalanishning konseptual yo‘nalishi o‘xshash, ammo uning grammatik kodlanishi farqlidir. Ingliz tilidagi -er/-est ko‘rsatkichlari fonologik va leksik cheklovlarga ega; o‘zbek tilidagi -roq esa ko‘plab sifat va ravishlarga erkinroq qo‘shiladi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida -roqning yumshatish vazifasi kuchli: yaxshiroq jumlasi “boshqasidan yaxshi” bilan birga “avvalgidan yoki kutilganidan bir oz yaxshi” ma’nosini ham bera oladi. Ingliz tilidagi better ham kontekstga ko‘ra shunday qiyosiy me’yorni bildiradi, biroq yumshatish ko‘pincha a little, somewhat kabi qo‘shimcha vosita bilan ochiq ifodalanadi. Qutblar o‘rtasidagi simmetriya ham mutlaq emas. Ingliz tilida How old is he? savoli yoshning barcha qiymatlari uchun neytral bo‘la oladi, How young is he? esa odatda yoshlik taxmini yoki bahosini bildiradi. Xuddi shuningdek, How tall? ko‘pincha umumiy bo‘y o‘lchovini so‘raydi, How short? esa past bo‘yli ekanlikni oldindan nazarda tutadi. O‘zbek tilida bu nomutanosiblik ko‘proq leksik neytrallashtirish orqali bartaraf etiladi: U necha yoshda? va Uning bo‘yi qancha? savollari yosh–qari hamda baland–past qutblaridan birini tanlamaydi. Demak, ingliz tili ayrim ijobiy qutb sifatlarini o‘lchov nomi sifatida grammatiklashtirsa, o‘zbek tili neytral otli konstruktsiyadan faol foydalanadi.

Shkala chegaralarining turi modifikator bilan birikishga ta’sir qiladi. Ingliz tilida very tall tabiiy, ammo completely tall odatiy emas, chunki tall ochiq shkalani bildiradi; completely full esa tabiiy, chunki full yuqori chegaraga ega. O‘zbek tilida juda baland va butunlay to‘la xuddi shu semantik moslashuvni ko‘rsatadi. Mutlaqo/absolutely modifikatorlari ko‘proq qutbiy

yoki chegarali birliklar bilan, juda/very esa nisbiy gradatsiyalanuvchi sifatlar bilan birikadi. Biroq kundalik nutqda juda to‘la yoki very full kabi shakllar ham qo‘llanib, “chegaraga juda yaqin” yoxud “kutilgan me’yordan ortiq” ma’nosini yuzaga chiqaradi. Bu grammatik imkoniyat bilan real nutq amaliyoti o‘rtasida qat’iy chegara yo‘qligini ko‘rsatadi [6]. Leksik darajalanish fe’l va ravishlarda ham kuzatiladi. Inglizcha look – stare – glare qatori qarashning davomiyligi va intensivligi, like – love – adore qatori ijobiy hissiy munosabatning kuchayishini bildiradi. O‘zbek tilida qaramoq – tikilmoq – o‘qraymoq qatori harakat intensivligi bilan birga baholovchi semani ham o‘zgartiradi; yoqtirmoq – yaxshi ko‘rmoq – sevmoq qatorida esa daraja va uslubiy xususiyatlar qo‘shilib ketadi. Shu bois graduonimik qator a’zolari faqat “ko‘proq–kamroq” formulasi bilan almashtirilmaydi: yuqori bosqichga o‘tish ko‘pincha munosabat, emotsiya yoki salbiy-ijobiy bahoni ham kuchaytiradi.

Tarjimada asosiy muammo ikki tildagi oraliq a’zolarning soni va semantik hajmi teng emasligidir. Cool kontekstga qarab salqin, sovuqroq yoki hatto “yoqimli darajada sovuq” tarzida berilishi mumkin; warm esa iliq, issiqroq yoxud samimiy ma’nolarini anglatadi. O‘zbekcha xiyla kuchaytirgichining inglizcha ekvivalenti vaziyatga qarab rather, fairly, considerably bo‘ladi. Shuning uchun oppozitiv birlikni alohida lug‘aviy juft sifatida tarjima qilish yetarli emas; uning shkaladagi o‘rni, qiyoslash standarti, baholovchi komponenti va birikayotgan modifikatori birgalikda hisobga olinishi lozim. Umumlashtirilgan modelga ko‘ra, darajalanish ma’nosini ifodalovchi oppozitiv tuzilma besh tarkibiy qismdan iborat: umumiy semantik belgi, qarama-qarshi yo‘nalishdagi ikki qutb, kontekstual me’yor, oraliq darajalar va intensivlik ko‘rsatkichlari. Ingliz hamda o‘zbek tillarida ushbu komponentlarning barchasi mavjud, ammo ularning yuzaga chiqish salmog‘i turlicha. Ingliz tilida morfologik qiyoslash va sifatga birikuvchi daraja modifikatorlari faol bo‘lsa, o‘zbek tilida -roq affiksi, analitik kuchaytirgichlar va alohida leksik graduonimlar muhim o‘rin tutadi. Bu farq bir xil konseptual shkalaning turli grammatik va leksik vositalar bilan kategoriyalashtirilishini tasdiqlaydi.

XULOSA

Ingliz va o‘zbek tillaridagi darajalanish ma’nosini ifodalovchi oppozitiv birliklar umumiy semantik tamoyil – belgining ikki qarama-qarshi yo‘nalish va ular orasidagi bosqichlar asosida tartiblanishiga tayanadi. Gradatsiyalanuvchi oppozitsiyalar oraliq a’zolarni qabul qilishi, qiyosiy shakllar va intensivlik modifikatorlari bilan birikishi orqali komplementar oppozitsiyalardan ajralib turadi. Biroq nutqiy kontekst komplementar birliklarni ham chegaraga yaqinlik yoki pragmatik kuchaytirish ma’nosida darajalashtirishi mumkin. Qiyosiy tahlil ingliz tilida -er/-est, more/most, less/least va turli degree modifiers, o‘zbek tilida esa -roq, eng, juda, nihoyatda, sal, biroz kabi vositalar yetakchi ekanini ko‘rsatdi. Ingliz tilida ayrim qutbiy sifatlar neytral o‘lchov savolini hosil qilishi

mumkin; o‘zbek tilida shu mazmun ko‘pincha yosh, bo‘y, harorat singari o‘lchov nomlari orqali ifodalanadi. Oraliq leksemalar va kuchaytirgichlar o‘rtasida to‘liq bir-biriga moslik bo‘lmagani sababli tarjimada formal muqobildan ko‘ra birlikning shkaladagi o‘rni va kontekstual standarti asosiy mezon bo‘lishi kerak. Oppozitiv va graduonimik munosabatlar bir-birini inkor etmaydi: oppozitsiya qatorning qutblarini, graduonimiya esa ushbu qutblar orasidagi bosqichli tuzilishni namoyon qiladi. Shu jihatdan darajalanish ingliz va o‘zbek tillarining leksik-semantik tizimida antonimiya bilan sinonimiyani bog‘lovchi, baholash va qiyoslashni birlashtiruvchi ko‘p qatlamli hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sapir E. Grading: A study in semantics // Philosophy of Science. – Chicago: The University of Chicago Press, 1944. – Vol. 11, No. 2. – P. 93–116.
2. Lyons J. Semantics: In 2 volumes. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – Vol. 1–2. – 897 p.
3. Cruse D. A. Lexical semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
4. Murphy M. L. Semantic Relations and the lexicon: antonymy, synonymy and other paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 292 p.
5. Kennedy C. Projecting the adjective: the syntax and semantics of gradability and comparison. – New York: Garland Publishing, 1999. – 268 p.
6. Kennedy C., McNally L. Scale structure, degree modification, and the semantics of gradable predicates // language. – 2005. – Vol. 81, No. 2. – P. 345–381. – DOI: 10.1353/lan.2005.0071.
7. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. – Toshkent: Fan, 1995.
8. Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 1996. – 24 b.
9. Djumabayeva J. Sh. O‘zbek va ingliz tillarida leksik graduonimiya: monografiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2014.
10. Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – 232 b.